

+

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO PHILOLOGICA
CURANT A. FÖRSTER ET G. MÉSZÖLY

A GÖRÖG SZÓNOKI
PAIDEIA

IRTA
Dr. VISY JÓZSEF

TOMUS XIII. FASC. 3.

S Z E G E D, 1 9 4 0

UNIVERSITATE LITTERARUM REGIA HUNGARICA FRANCISCO-JOSEPHINA
FUNDOQUE ROTHERMEREIANO ADIUVANTIBUS EDIDIT
SODALITAS AMICORUM UNIVERSITATIS

50285

Készült a könyvnyomtatás föltalálásának ötszázadik esztendejében
Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaságnál, Szeged

Bevezetés.

A görögség számára a kultúrértékek legfőbb termelője és hordozója, gyarapítója és formálója a *paideia* volt. A nevelés fontosságának ez az átértése ott szerepel minden kor és világnézet eszmei programjában. A *paideia* fogalma tehát az elméleti mélységekbe néző görög lélek talajából fakadt. Ezért a természetbölcselek és szofisták, a filozófiai és retorikai iskolák, vagyis a tudományos életnek valamennyi hajtása, amely új szakember-típust, vagy világnézeti átértékelést akar létrehozni, kénytelen — a saját szak-utánpótlásának biztosítására — a nevelés kérdésében elvi és gyakorlati állást foglalni. Ebből kifolyólag a nevelés fogalmát és célját a saját működési körének megfelelően újból és másképp meghatározni.

A szellemi életnek ezen íratlan szabályai alól nem vonhatta ki magát a retorika sem, annál kevésbbé, mert a Kr. előtti V—IV. század állami életében ő volt (a mai sajtónak megfelelő) irányító közügyi nagyhatalom (*δεινότης πολιτική*. v. ö. Platon Gorg. 455a). A szofisták szerint a retorika a nyilvános életben való érvényesülés egyik legfontosabb eszköze: *παιδοῦς δημιουργός*. (Gorg. 453 a). Az államférfi népszerűségének és hatóerejének biztosítója és mértéke a szónoki készség lett: (*ῥητορικὴ*) *διὰ λόγον τὸ κῆρος ἔχουσα* (450 e). Innen érthető, miért vívott évszázados harcot a szofisztika és a filozófia a retorikai nevelés irányításáért. A rétor hivatásának és a retorika lényegének kétféle értelmezéséből alakult ki a szofisták és a filozófusok ellentétes álláspontja a szónok nevelését illetően.

Ennek a pedagógiai problémának hullámvázát kísérik végig a görög retorika kialakulásának korában.

A szofisztika nevelési rendszere.

A nevelésnek, vagyis a rendszeres alakító ráhatásoknak az első szakszerű képviselői a szofisták voltak. A görög neveléstudomány elismert specialistája, Jäger a szofisták mozgalmát a későbbi fejlődés szempontjából alapvetőnek minősíti (Paideia 364). A reneszánszkor litterátusaihoz, humanistáihoz, vagy még inkább a felvilágosodás korának szellemes enciklopédistáihoz hasonlíthatnók őket. Működésüket még erősen politiko-pedagógiai célzat jellemzi, mert a hellenizmust megelőző görög életben az államférfi legfőbb követelménye a *πολιτική ἀρετή*, és ennek legfontosabb kelléke az *εὖ λέγειν* volt¹). Ez magyarázza meg, miért helyeztek a szofisták olyan nagy súlyt a szónoki képzésre. A szofista nevelési ideál tehát irányító impulzusait a görög állam belső adottságaiból és praktikus életszükségleteiből kapta.

A szofisták működése, amely a görög tudományosságot új irányba terelte, a retorikában is termékenynek bizonyult². A görög

¹ Az *ἀρετή*, mely szoros kapcsolatban áll a szofista emberideállal, a *σοφός*-szal, még nem kapta meg kizárólagos etikai jellegét, hanem az intellektuális „*σοφός*”-szal szemben a gyakorlati „*ράτερμετtség*”-et, az eredményes szereplést jelentette. (V. ö. Arnim: Dio von Prusa. 6.)

² Valószínűleg az egykori írók lekicsinylő véleménye az oka annak a negatívum felé hajló értékelésnek, amelyben a közelmúlt filológusai a szofisztikát, mint kultúrtörténeti mozzanatot részesítették (V. ö. Zeller: Geschichte der griech. Phil.³ I. 882–89). Arnim még nem tartja a kora-szofisztikát a művelődéstörténelem mélyebb értelemben vett alakító tényezőjének. Csupán pedagógiai jelentőségüket hangsúlyozza. Bár a retorika és a filozófia mellett kénytelen belevonni a szofisztikát is a kor szellemi arculatának megrajzolásába (V. ö. I. m. 4–114). Pohlenz már nyíltan bevallja, hogy a „*vielgeschmähte Sophistik*” kellő méltánylása nélkül a görög műveltség alapszínezete érthetetlen marad számunkra. (V. ö. Der Geist der griechischen Wissenschaft 16–18.) Plato megnevezése szerint ők a tágabb értelemben vett műveltségnek: *ἀρετῆς διδάσκαλοι* voltak. (Prot. 348 e. Menon 89 e, 95 b.) Tűzónak kell tehát mondanunk Gomperz nézetét, aki a szofistákban egyoldalúan csak a retorika művelőit látja. (V. ö. Sophistik und Rhetorik 35–49; 126–279.)

felvilágosodásnak ezek az első úttörői ugyanis a maguk új tanait előadásokkal terjesztették. Itt fejtették ki a retorika elméleti tudnivalóit s a szónoki fogások egész sorát mutatták be egy-egy jól csiszolt beszédben, vagy a hallgatóság által felvetett témáról való improvizációkban. Mivel azonban legfőbb céljuk az volt, hogy az ifjakat a tevékeny állampolgári életre készítsék elő, ezért inkább gyors és színes műveltséget, semmint igazi tudományos elmélyülést sürgettek. Egyetlen törekvésük tehát: *élelmes fiskális-típusokat* állítani a politikai és törvényszéki élet porondjára. Eszményük az *enciklopédikus ismerethalmozás* és ennek segítségével a *talpraesetten improvizáló* szónok volt³. Ilyen jelenetet említ meg Platon a Gorgiasban *ἐκέλευε γοῦν ἐρωτᾶν, ὅτι τις βούλοιο . . . καὶ πρὸς ἅπαντα ἔφη ἀποκρινεῖσθαι* (447 c).

Céljuk volt ezekkel a dialektikai és retorikai gyakorlatokkal az ifjakat az államférfiúi pályára előkészíteni⁴. Ezekben a beszédekben pedig elsősorban a külső, formai készség elsajátításán volt a hangsúly, ami Platon szemében a legnagyobb bűnük volt⁵. Az elméleti képzettség elsőségét hirdető filozófus ezért nem akarta a szofisták retorikáját a *τέχνη*-k közé befogadni.

Viszont a szofisztika szinte kizárólagos joggal követelte magának a nevelés irányítását s ebben valóban el nem hanyagolható ellenlábasa lett — Arnim részletes korrajzi kutatásai szerint — a filozófiának⁶. A görög *παρρησία* virágkorában a *πολιτικός ἀνὴρ*

³ Retorikai oktatásukról szóló feljegyzéseket I. Diels: *Fragn. der Vorsokr.*⁴ II. 219, továbbá Vahlen: *Gesammelte Arb.* 98—107.

⁴ *ὡς ἄνδρες γενόμενοι χηρήσονται* (Diog L. II. 80.) A szofista és filozófiái oktatás különbségét jellemzi Friedländer: *Platon* 99—118.

⁵ V. ö. *Soph.* 232 a, 236 e. *δεινοὶ περὶ λόγων δλκήν*. *Philebos* 57 d.

⁶ V. ö. I. m. bevezetését. Továbbá Hirschberger: *Die Phronesis in der Philosophie Platons* 84—89; 101—139. és Platon pedagógiai dialógusait, elsősorban *Gorg.* 449 e. A szofisztika a maga nevelési céljának megfelelően a filozófiától eltérő, sajátos eszközöket jelölt meg a *πολιτικός ἀνὴρ* eszményének eléréséhez. Eljárása és módszere ugyanis egyaránt a gyakorlatiasság szakszerű szempontjait tartotta szem előtt. Az irodalmi hagyomány egybehangzóan tanúsítja, hogy a szofisztika nevelési rendszere elsősorban a népgyűléseken agitáló, polemikus szónoklat technikai követelményeinek akart megfelelni. A szónoknak ezt a típusát tervezi növendékeiben kialakítani, (die vitale Kräftigung, die individualistische Form des Lebenssteigernden. E. Hoffmann: *Der pädagogische Gedanke bei den Sophisten und Sokrates*. *Neue JB.* 1930, 61). S ez a meglátás teszi valószínűvé H. jellemzését, aki a szofisták dialektikájában — a testi gimnasztika analógiájára — „ein Turnen in Begriffen. ein geschmeidig machen der gedanklichen Bewegung“ feladatát látja. (U. o.)

nem volt elképzelhető a *πολιτικὴ ἀρετὴ*-nek lényeges velejárója: a retorikai iskolázottság nélkül⁷. Ezért állott a praktikus irányú szofistanevelés középpontjában a gyakorlati célokat szolgáló retorika. Közvetlenül adódik ebből az a megítélés, hogy a szofisztika megjelenése — szemben az elvont filozófiával — a kultúreszmények erős racionalizálását hozta létre. Gorgias és követői a retorikát mint a közéletben való boldogulás szerves kivánalmát fogják fel és önálló *τέχνη*-ként üdvözik. S így kerültek szembe a filozófusokkal⁸.

A szofisták szónoki tevékenységéről és nevelési célkitűzéseiről Gomperz H. és Arnim monográfiái óta van részletes képünk. A későbbi, elméleti retorika szempontjából mi elsősorban Gorgias és Protagoras szerepét fogjuk vizsgálni.

Gorgias (Kr. e. 483–375) a *γένος ἐπιδεικτικόν*-nak volt első képviselője, emellett azonban az irodalmi hagyomány egy retorikai kézikönyvet is tulajdonít neki, melyben az elméleti tudnivalókat foglalta össze⁹.

A műben szakít az ismeretelméleti nihilizmussal és a praktikus életfeladatok felé fordul. Platon éppen Gorgiasban bélyegzi meg a tudománytalan rétor típusát, aki minden filozófiai felkészültség híján a *τέχνη* elnevezést igényelte foglalkozásának. A szofisztika u. i. az enciklopédikus műveltséget csupán a rögtönző készség és formai rutinírozottság alátámasztása és kifejlesztése szempontjából szorgalmazta, míg az elméleti elmélyülést, a fogalom-analizist, pszichológiát és logikát elhanyagolhatónak vélte. (V. ö. Gorg.

⁷ Rhetorik und Eristik bilden den Inhalt dieser *ἀρετὴ*... Der Redner und Dialektiker ist es, der mit diesen Dingen frei schaltet und waltet. (I. m. 9.)

⁸ Platon elítélő véleménye a Phaidrosban (216 b) igazolást nyert Aristotelesnél: *ταχεῖα μὲν ἄτεχνος δ' ἦν ἡ διδασκαλία τοῖς μανθάνουσιν* (Soph. el. 34. 183 b. 36), továbbá Rhet. (18. 1419 b. 3) és Dionys. Hal. (*Περὶ συνθ.* 12, 84).

⁹ Retorikai elveiről való egykorú feljegyzéseket l. Diels i. m. II. 544–50. Platon a Phaidrosban Gorgiasnak az *ἐγκώμιον*-ról vallott elveit ezekben foglalja össze: *τὰ σμικρὰ μεγάλα καὶ τὰ μεγάλα σμικρὰ φαίνεσθαι*. (261 c, 267 a.) A Gorgiasra vonatkozó filológiai kérdésben a jelenlegi álláspont az, hogy mestere: Empedokles nyomán filozófusnak indult, de témakörét és módszerét tekintve szoros rokonságot mutat a szofista szónoklattanítókkal. A szofistától u. i. a kor felfogása szerint elválaszthatatlan a rétor. Gomperz Th. még a gondolkodott látja Gorgiasban elsősorban. (V. ö. Griechische Denker I. 384.) A ránkmaradt öt beszédtrédék (Vors. II. 552–60) továbbá Pláton és az egykorú hagyomány inkább stilustörekvéseit (innen *γοργιάζειν*) és praktikus célzatú *χρη*-jét hangsúlyozzák.

454 a—461 b. Phaidr. 47 b—58 c.) A retorika tudományos megalapozását csak a filozófia hozta meg¹⁰. Gorgias elmélete azonban a retorikát csak mint *παιδοῦς δημιουργός*-t tekintette (V. ö. Gorg. 453 a), melynek legfontosabb eszközéül a patetikus stílust tartotta: *περιεβάλλετο δὲ καὶ ὀνόματα ὑπὲρ κόσμον καὶ σεμνότητος*. (Diog. L. I. 9.)

A retorikai érvelés legfontosabb teendőjének tekintette: *τὸν ἥτιω λόγον κρείττω ποιεῖν*. (V. ö. Ar. Rhet. B 24. 1402 a 23.) A rétor hivatása Gorgias szerint az, hogy a bizonytalan véleményt, elképzelést (*δόξα*) a retorikai *λόγος* erejével kedve szerint bizonyítsa vagy cáfolja a tömeg előtt. Ehhez azonban a rögtönzőkészségen kívül lexikális ismeretanyagra is szükség volt¹¹. S ezzel ki is merült a szofisztikus szónoki nevelés elmélete.

A szofisztika népszónokokat akart nevelni; ezért nem tartotta szükségesnek foglalkozni pedagógiájában a *ψυγαγωγία* finomabb eszközeivel, a logikai és pszichológiai iskolázással. Tehát sohasem kísérelte meg a filozófusok alapvető követelményét a *διάνοια*-t (vagyis az értelmi tevékenységet) és a népszónokok által keltett tetszetős-bizonytalan *πίστις*-t elhatárolni egymástól. Ezért bélyegzi a Prolegomena utalása a szofisztikát értelmi nevelésre, tehát igazi elmélyülésre alkalmatlannak¹². Bár Gorgias nagy reményeket fűz elméletéhez. Kézikönyve célul tűzte ki maga elé a kor divatos *ἀρετή*-jét, amelynek bevallott tartalma *ἄρχειν οἷόν τε εἶναι ἀνθρώπων*. (Menon 73 c.) S ebben a pedagógiai rendszerben a retorikai képzettség lett *μακροῦ ἀρίστη पासών . . . τῶν τεχνῶν*; értékrend-szerében pedig első helyen nem a *πίστις* megerősítése, az *ἀπόδειξις*, hanem csupán a *παιδεία* áll. Ezért Platon szemében ez a retorika nem *τέχνη*, nem *ἐπιστήμη*, hanem csak *παιδοῦς δημιουργός*. (Gorg. 8 a.)

¹⁰ Unter dem Einflusse der attischen Philosophie streifte die Rhetorik ihren unwissenschaftlichen sophistischen Charakter ab. Denn die sophistische Rhetorik war eine Scheinkunst; sie sah ihre Aufgabe in der Eristik, in der Virtuosität. (Boeck Encyklopädie. 666.)

¹¹ Az adatszerű ismerethalmaz mellett követelték meg a filozófiai iskolák a szónoktól az elmének logikai pallérozottságát. (Gorg. 447 c. Philostratos Vit. soph. II. 3.) Sőt egy közvetett bizonyíték szerint szükségét látta ennek Gorgias is: *Γοργίας ἔλεγε τοὺς φιλοσοφίας μὲν ἀμελοῦντας περὶ δὲ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα γινομένους ὁμοίους εἶναι τοῖς μνηστῆρσιν, οἳ τὴν Πηλεόπην ἐθέλοντες ταῖς θεραπευσίαις αὐτῆς ἐμύγνυντο*. (Spengel: *Συναγωγή τεχνῶν* 70, 92.) V. ö. ezenkívül Arnim i. m. 10.

¹² Hasonló élel nyilatkozik a Prolegomena a szofisztika nevelési elveiről: *σοφιστικὴ δ' ἐστὶν ἄγνοια, διὰν ἄγνοῃ μὲν τις, σπεύδῃ δὲ διὰ πιθανολογίας ἐπικαλύψαι τὴν οἰκίαν ἄγνοιαν* (XVI. c.)

Ezzel a nihilista nevelésmélettől való felszámolásra enged azonban már következtetni a *Ἐλένης ἐγκώμιον*, mely lényeges módosítást jelent a szofista előbbi merev elméletellenes álláspontján. A szkeptikus természetbölcselet itt józan pedagógus lett. Elvszerűen vallja, hogy az eredményes retorikai tevékenységnek elengedhetetlen feltétele az általános műveltség: *κόσμος . . . ψυχῇ δὲ σοφία*. (Hel. enc. 1.) Hogy azonban ezt a *σοφία*-t még nem a platoni értelemben veszi Gorgias, az világos kifejezést nyer később¹³. Tagadhatatlan, hogy főbb vonásaiban ez a nevelési program már elővételezi a platoni *παιδεία* egy részét, de igazi tartalma, Platon elsőrendű követelménye, a filozófia még hiányzik belőle. Amit u. i. Gorgias a filozófiából növendékeinek tanulmányozásra ajánl, az csupán vitatkozó készségük fejlesztését célozza¹⁴. A filozófiában u. i. Gorgias nem az organikus szellemi ismeretegységre, a pszichológiai és logikai törvényszerűségeknek belső átélésen alapuló megértésére helyezte a súlyt, hanem a filozófia köpenyegébe öltöztetett erisztikára. A tudományok rendszerében Platon szerint a filozófia központi szerepet tölt be. *Virtutum omnium disciplina* — írja Gellius —, a szofisták eljárása azonban ezzel szemben *futilis atque puerilis meditatio*. (II. 58.)

A gorgiaszi retorikai nevelés mögött tehát még éles vonalaiban felismerhető az utilitarista szofista-eszmény. Ő elegendőnek gondolja a szónoki pályára való képzést a filozófiai rendszeresség kizárásával, továbbá megalkothatni véli a *πειθῶ*-nak azt az elméleti rendszerét, amely *πολὺ διαφέρει πασῶν τεχνῶν*. (Phileb. 58 a.)¹⁵

Ez az a retorikai értékszemlélet, amely a praktikus irányzatú szofista nevelési programban kirajzolódik. A filozófia mint foga-

¹³ A szónoki pályáról és az arra való felkészülésről írva a praktikus vitatkozó készséget és a lexikális *πολυμαθία*-t hangsúlyozza: *λόγος ψυχῇν ὁ πείσας ; ἡ πειθῶ προσιούσα τῷ λόγῳ καὶ τὴν ψυχὴν ἐτυπώσατο ὅπως ἐβούλετο ; χρηὴ μαθεῖν τοὺς τῶν μετεωρολόγων λόγους, . . . ἀναγκαίους διὰ λόγων ἀγῶνας*. Mindezek célja pedig csupán a *τέρπειν* és *πεῖθειν*. (V. ö. Hel. enc. 12–13.)

¹⁴ Ezért ajánlja tanítványai figyelmébe *φιλοσόφων λόγων ἀμίλλας*. (U. o.) S éppen a szofisták fragmentumainak szóhasználata győz meg bennünket arról, hogy az ő értelmezésük szerint a *σοφία* nem a platoni elgondolás szerint való filozófiai képzettséget jelentette, hanem csak a szónoki improvizáció eszközeinek ismeretét és az alkalmazásukban való jártasságot. (V. ö. Arnim, i. m. 14.)

¹⁵ A filozófiának és szofisztikának tudomány szemléleti különbségeire mutat rá Albinos a Platonhoz készült Didaskalikosában. (XXXV c.)

lom-analizáló és szintetizáló tényező még nem tudott polgárjogot szerezni ebben a „ratio educationis“-ban. Mivel ugyanis szónoki eszménye a közélet igényeihez idomult, ezért belső tartalmát is ez határozta meg. Rámutatott erre Hofmann is: . . . die sophistische Pädagogik erwächst aus der politischen Bildung. (i. m. 66.)

Gorgiasnak meg kellett érnie Platonban a tévesen megindított nevelésméletének gyökeres revízióját. S a hellénista esztéták még a késő császárkorban is Platon elméletét igazolták.

A retorikai propedeutikát illetően *Protagoras* (sz. Kr. e. 480) nevelési rendszere is csak kevés közeledést jelent a filozófia nevelési eszménye felé. Az ő működése azonban már több szállal kapcsolódik bele a szónoki *παιδεία* probléma-komplexusába. Erre a megállapításunkra elsősorban az *Ἀντιλογίαι*¹⁶ c. műve ad módot, (melyből azonban csak egy bevezető töredék maradt ránk). Sőt Gomperz H. már Protagoras teljes filozófiáját csak mint retorikai elveinek tükröződését fogja fel. Ezt a feltevést látszik igazolni Diogenes Laërtios jellemzése és nem utolsósorban a platoni dialógus. A következményt ezért levonja Arnim is; szerinte a protagorasi filozófia „nur der Unterbau für die rhetorische und eristische Kunst“. (i. m. 10.)

A szónoki pályára előkészítő tényezők között már jelentős helyet foglal el Protagoras rendszerében a *φύσις* és *ἔθος* mellett a *μάθησις* és *ἐπιστήμη*¹⁷. Az elsőbbséget azonban nem tudja még megvonni a praktikus külsőségektől az elméleti elmélyülés javára. A szofisztika jellegzetes törekvéseit ismerve, hogy t. i. a retorikát egy tudományos, filozófiai gyökér egyenes hajtásának tüntessék

¹⁶ A protagorasi filozófiában felállított antithézisekre építhetjük azt a feltevést, hogy ez a kézikönyv a Zenon által kezdeményezett erisztikának elméleti útmutatója lehetett. Ezt a következtetésünket megerősíti Diog. L. is, aki Protagoras művei között a következőket sorolja fel: *Τέχνη ἐριστικῶν, Περὶ πάλης, Περὶ τῶν μαθημάτων, Ἀντιλογίων δύο*. (IX. 55.) Az antilogiák bizonyos fényt vetnek Protagoras nevelési módszerére, amely a zénon-sokratesi módszerrel való tárgyi rokonsága ellenére is nem a rövid kérdés-felelet, hanem a hosszabb, egymást cáfoló beszédek rendszere lehetett. (V. ö. Th. Gomperz i. m. 372–73.) Az erisztika a szofisták szónoki iskoláiban hosszú századokon át megtartotta vezető szerepét. Az azianista irányzat pedig még Hortensiusban is igazolta, hogy az erisztika folyton a szofista-nevelés hagyományából táplálkozott.

¹⁷ Retorikai és nevelési elveiről való egykorú kritikákat és feljegyzéseket továbbá műveinek ránk maradt töredékeit l. Diels. i. m. II.⁴ 219–235 lk.

fel, valószínűnek kell tartanunk Nestle feltevését, hogy Protagoras a *Περὶ ἀρετῶν* c. művében (Einl. 12) a természeti adottság (*φύσις*) és a tervszerű nevelői ráhatások (*παιδεία*) szerepét kutatja a szónoki képzésben¹⁸. Sőt a fragmentumok igazolják a sejtésünket, hogy a szofista ebben a művében — már csak a saját működési körét tekintve is — a retorikai *ἀρετή*-t tarthatta elsősorban szem előtt: *φύσεως καὶ ἀσκήσεως διδασκαλία δέεται, ἐς ἀπὸ νεότητος δὲ ἀρξαμένους δεῖ μανθάνειν.* (fr. 3.)

A szónoki propedeutikában tehát Protagoras már nem helyezkedik teljesen a gorgiaszi alapra, bár ennek erősen gyakorlatias (rögtönző) beállítottságú felfogásától még nem tud megszabadulni. A gyakorlati készség mellett azonban ő döntő szerepet enged az értelmi képzettségnek, noha a hatásos szónok legfőbb erejét még ő is a meggyőzés eszközeinek ügyes kezelésében látja¹⁹.

A könyv mindenesetre bizonyítéka annak, hogy Protagoras nemcsak tágas érdeklődésű szofista volt, hanem a gyakorlati ismereteknek *elméleti* megalapozására is súlyt helyezett. Irodalomszemlélete azonban sohasem tudta magát teljesen felszabadítani a szofisztika regionális körülzártóságából²⁰.

¹⁸ Gomperz még tovább megy. A fragmentum elemzése alapján felteszi, hogy a mű azonos tartalmú lehetett a későbbi filológiában *μέγας λόγος* címen emlegetett könyvvel, amelyben Protagoras nevelési elméletét találhatjuk. (i. m. 175.) Nézetei az előző szofista-hagyományokra támaszkodnak: a nevelés kiindulópontja a *φύσις*. A sztoikus nevelői eljárás ehhez még hozzávette — Protagoras nyomán — a *μάθησις*-t, *διδασκαλία*-t, *ἀσκήσις*-t és a szellemképzés művészetét: *πλάπτειν*. Protagoras pedagógiai atálpelvét Stobaios Anthológiája őrizte meg számunkra: *μηδὲν εἶναι μήτε τέχνην ἄνευ μελέτης μήτε μελέτην ἄνευ τέχνης.* (III 652.) A protagorasi iskola tehát már némi elméleti áttértékelést hajtott végre a merev gorgiaszi „direkt” módszeren, bár sarkalatos alaptételén ezzel is inkább csak módszertani megfontolások alapján tett néhány elvi bővítést. Ilyen értelemben bontja Hoffmann tartalmi tényezőire az „Erziehung” és „Bildung” kifejezéseket. (i. m. 59, 66, 68.)

¹⁹ Erre utal Platon (*αὐτὸν τοῦτον λέγω σοφόν, ὅς . . . κατὰ μεταβάλλων ποιήσῃ ἀγαθὰ φαίνεσθαι.* Theait. 166. d) továbbá Soph. 232 d. majd Diog. L. IX. 51, 52. Aristoteles: *Τὸ Προταγόρου ἐπάγγελμα . . . ἐν οὐδεμίᾳ τέχνῃ ἀλλ’ ἐν ῥητορικῇ καὶ ἐριστικῇ.* (Rhet. B 24, 1402 a 23.)

²⁰ Ez a meglátás vezethette Arnim bírálatát is: von Protagoras und Gorgias das durch das Bildungsbedürfnis der Zeit aufgestellte Postulat einer ethischpolitischen Wissenschaft nicht erfüllt wurde, dass vielmehr ihre *σοφία*, von der Leugnung der Wissenschaft ausgehend in rednerischer oder elenkthischer Kunst gipfelte (i. m. 13), továbbá Gellius véleményét: *insincerus philosophus, sed acerrimus sophistarum fuit, . . . pollicebatur se id docere, quanam*

Protagorasnak a szónoki paideiával kapcsolatos tárgyalásakor vetődik fel a kérdés, miért kapott éppen ő szerepet Platonnak a nevelési elméletről szóló dialógusában. A fentiekén kívül erre Protagoras saját szavai adják meg a választ: *δμολογῶ σοφιστῆς εἶναι, καὶ παιδεύειν ἀνθρώπους*. (Prot. 318 e.) Új megvilágítást nyert szofistánk pedagógiai tevékenysége Gomperz óta, aki Protagoras retorikájának a *δισσοὶ λόγοι*-jal való kapcsolatbahozása által kibővítette a Protagoras-interpretációt. Ő kísérelte meg u. i. igazolni a filológiai hagyományt, hogy a *δισσοὶ λόγοι* néven ránkmaradt (filozófiai-pedagógiai tartalmú) gyűjtemény protagorasi mintára vezethető vissza. A fenti néven ismert corpus magán viseli a szofista tudományszemlélet vitathatatlan jegyeit²¹.

Helyet kapott Protagoras nevelési rendszerében a teoretikus követelmények mellett az etikai jellegű *ἀρετή* is. Platon, kinek központi problémája Sokrates örökségének, az *ἀρετή-ἐπιστήμη* viszonyának tisztázása, éppen szofistáinkról elnevezett dialógusában választja szét az etikai és intellektuális gondolkodás lényeges jegyeit²². A kor szellemiségét meghatározó kultúrtényezők között azonban már elhatározó fontosságot tulajdonít a nevelésben a Protagorastól megpendített *ἐπιστήμη-μάθησις* követelménynek.

A Suidastól filozófusnak nevezett szofista, *Alkidamas* (Kr. e. IV. sz.) új vonással gazdagította a kialakulóban levő retorikának, mint a szónoklat-elméletnek nevelési eljárását. Gorgias rögtönző eljárását folytatta (hiszen *μαθητῆς Γοργίου* Suid. Lex. I. 117, II. 45. és Athenaeus XII. p. 592). Azonban olyan szélsőséges elvet vallott, hogy a szónokjelöltnek semmi stilisztikai előképzésre nincs szük-

---

verborum industria causa infirmior fieret fortior, quam rem Graece ita dicebat *τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν*⁴. (Noct. Att. I. 347—8.)

A szétválasztott teoretikus ismeret (*σοφία*) és praktikus készség (*ἀρετή*) összeegyeztetésére az első lépést Sokrates teszi meg.

²¹ Ennek etikai-pedagógiai tartalmú célzata a mi problémánkkal abban a részben talál érintkező pontot, ahol a szerző a művészi képzettség fontosságáról tesz hitvallást: *τὰς αὐτὰς τέχνας νομίζω . . . διαλέγεσθαι καὶ τὴν ἀλάθειαν τῶν πραγμάτων ἐπίστασθαι . . . καὶ λόγων τέχνας ἐπίστασθαι*. (Diels Vors. II. 4 647.) A szerzőség kérdésének megoldását csak az újabban előkerülő adatoktól várhatjuk, de szubjektív bizonyítékok valószínűvé teszik azt a feltevést, hogy a *δ. λ.*-ban Protagoras irodalomszemléletének egyik rokonhajításával állunk szemben.

²² Továbbá: Tim. 87 d. Euthyd. 279 a—280 a. Menon 98 c—100 a. Zeller: Die Phil. d. Griechen II. 141—149.

sége. A gondolatok megfogalmazását ő a pillanat sugallatára bízta. A szép stílus eszközeinek és hatásainak tanulmányozását eleve feleslegesnek mondja, mivel a mondatoknak előre összeállított és mesterkéltén megszerkesztett elrendezése megbénítja az előadás lendületét. Két teljes beszéde maradt ránk²³.

Eredeti álláspontot képvisel a szónoki propedeutikában *Antisthenes* (Kr. e. 400 körül). Az ő nevelési rendszere az etikai képzésen alapult. A *φρόνησις* jelentős szerepet kap nála, de tartalma még igen szűk körű. Még nem a szellemi, értelmi felkészültséget jelenti, hanem csak az erény, *ἀρετή* átélésén alapuló *belátást*. Ez azonban nem gátolta meg őt abban, hogy a kor divatos tantárgyainak, az erisztikának és a nyelvtudománynak (*ἡ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις*) iskolájában helyet ne biztosítson²⁴.

Egyelőre még a feltevések körébe kell utalnunk azt a nézetet, hogy minden szofista rendszeres *τέχνη*-be foglalta volna össze tanítványai számára a retorika elméleti tudnivalóit. A ránkmaradt fragmentumok, továbbá az indirekt hagyomány bizonyossága alapján csupán az állapítható meg, hogy szónokképző előadásai és iskolái elsősorban a stílus, a külső előadásmód követelményeit tárgyalták. A szofisztika szerepe a retorikai nevelésben tehát szinte kizárólag itt keresendő. Igazolja ezt a többi szofistának meglevő vagy címében ránkmaradt műve. *Prodikos* (Kr. e. 435 körül) szinonimikája a formális retorika

²³ A stilsztikai képzésről vallott elveit a *περὶ τῶν τοῦ γραπτὸς λόγους ἀφόντων ἢ περὶ τῶν σοφιστῶν*-ban fejti ki. Másik beszéde *Ὀδυσσεύς*. Ezekén kívül azonban számos fragmentumot gyűjtött össze Müller (Or. Att. II. 316—18.) melyek közül az egyik (*περὶ σοφιστῶν*) éppen a rögtönzött előadásnak (*αὐτοσχεδιαστικοὶ λόγοι*-nak) védelme, illetőleg elítélése minden előre kicsiszolt, műgonddal (*εἰκῇ* 29 § *μελέτῃ*) készült beszédnek (*κατηγορία τῶν γραπτῶν λόγων*). Erre utal Vahlen is: gegen die epideiktische R-denschreiberei und deren Künstlichkeit des Stiles gerichtet. (Gesammelte Arb. 133 és köv., ahol ennek a retorikai programirratnak célját és magyarázatát kapjuk, szigorú analízissel és a nyelvhasználat egyéni színezeteinek pontos megkülönböztetésével.)

A *Μουσεῖον* c. pedagógiai művében Alkidamas a szónok legfőbb kellékének az ügyes rögtönzést (*εἰπεῖν ἐπιεικῶς*) jelöli meg; s ebben a szónok — szerinte — nem az elméleti tanulmányaira, hanem csakis fejlett beszéd-készségére és szöbbségére (*εὐπορία τῶν ἐνθυμημάτων καὶ τῶν ὀνομάτων*) támaszkodik.

²⁴ V. ö.: Kaffka: Sokrates, Platon und der sokratische Kreis. 33—5. Arnim i. m. 35—6.

kának ilyen vezérkönyve²⁵. Hasonló célzattal készülhetett *περὶ ὀνομάτων ὁρθότητος*, és Hippiasnak *περὶ ὀνυμάτων καὶ ἀρμονιῶν καὶ γραμμάτων ὁρθότητος*, és *περὶ γραμμάτων δυνάμεως* c. stílusesztétikai kísérletei²⁶.

Az ő retorikai nevelésük tehát elsősorban az epideiktikus műfaj követelményeihez igazodott. Főcél a trópusok, metaforák és egyéb stilisztikai választékosság által művészien felépített és szimmetrikusan kiszámított stílushatás volt.

Ez a külső látszatra alapított retorika és erisztika azonban csakhamar szembetalálta magát a filozófusok konkrét tudományelméleti követeléseivel. Az erisztikát és az antilógiák bravúrjaira épített szónoki rendszereket viszont korjellemző tünetnek tekinthetjük. A természet titkait kutató filozófiai véna kiapadt, s az eleai és herakleitosi spekulatív irányzatokra mintegy visszahatásképen jelentkezett a szofisták felszínén mozgó, sziporkázó retorikája. Egy Platonnak kellett jönnie, aki szembeállította velük az ideákkal, mint tudományos principiumokkal számoló dialektikát. Az eleven görög szellemiség (mint később, is oly sokszor) most is önmagából termelte ki a tévedésre a helyes eligazodást, bár a szofisztikának ezt a jellegzetes hajtását sem az akadémiának sem a többi *μουσείον*-nak falai közül végleg száműzni nem sikerült. Ennek pedig a magyarázata az, hogy a szofisztikus retorikai nevelésnek sok hibája ellenére is volt mondanivalója minden kor szónoka számára. S ez a le nem tagadható értéke stilisztikai úttörő tevékenysége. Platon, Aristoteles elitélő magatartása — a filozófusok szempontjából — teljesen érthető, mert tudomány valóban elképzelhetetlen tudományelmélet nélkül. A retorikának azonban másik el nem hanyagolható része a lekötő, színes előadás: tehát a stílus. S ezen a téren a szofisztika érdemei elvitathatatlanok.²⁷

²⁵ V. ö. Kratylos 384 b, 392 b, 427 d, Euthyd. 187 e, 278 a, Laches 197 d, Prot. 341 a, Charm. 163 d, Meno 75 e, Cic. Brut. 72. Quint. Prooem. 16. A retorika elméleti megalapozásához csak ilyen közvetett úton járult hozzá, s ebben előkészítője lett a későbbi *ὑψος* iskola művelőinek (Ps. Longinus, Demetrios Phal., Diogenes Hal.). Sőt Caesar is (De analogia) az ő hatása alatt áll: Verborum dilectus est origo eloquentiae. (V. ö. Brut. 72. 252—3.) Varro VII. 5—168. Varro stílustörekvéseiről emlékezik meg A. Wilmanns: De Ter. Varronis lib. grammaticis. 72, 100—2.

²⁶ V. ö. Hipp. min. 368 d, Hipp. maior 285 c. Cic. Brut. 30.

²⁷ A művészi próza kialakulásában Norden elhatározó szerepet juttat pl. Gorgiasnak. (Die ant. Kunstprosa 24, 43.) De elismerte ezt az antik kritika

A szofisták retorikai tanításaiban tehát a gyakorlati tudományok csíráját fedezhetjük fel. A heterogén jellegű hagyomány egyelőre még nagyon megnehezíti a filozófiának és szofisztikának teljes különválasztását határterületeiket illetően. Ez az oka annak, hogy még nagyobbigényű monográfiáink is csak feltevésekbe bocsátkoznak a kora szofisztika retorikai és nevelési elveire vonatkozólag. A kérdés megnyugtató tisztázását csak majd a részletesebb adatok előkerülése hozhatja meg.

Platon.

A szofisztika a maga praktikus beállítottságának megfelelően nem helyezett súlyt a retorika elvi kérdéseinek tisztázására²⁸. Platon ilyenirányú dialógusai tüzték ki célul maguk elé a szónoklat fogalmi és tartalmi körének kifejtését. Az ő főproblémája ezekben a retorika lényegének és létjogosultságának vizsgálata. Elsősorban a filozófia és retorika viszonyát akarja megállapítani. Dialógusai még a lényeg: *τί ἐστι*; definiálásán fáradoznak, s csak ezek után jelennek meg a didaktikus követelmények. A Gorgiasban és Phaidrosban bontakoznak ki a platoni program alapvonalai, mely szerint csak filozófiailag képzett ember felelhet meg a gyakorlati, politikai életben. Éppen ezért a mi problémánkra Platontól még nem kaphatjuk meg a végleges választ, de Aristoteles számára már az ő eredményei szolgálnak lépcsőfokul, a hellenista szónoki iskolák pedig szintén a platoni talajon tudnak irodalomformáló tényezővé izmosodni.

A kérdés genezise a Gorgiasból indul ki. Itt tesz Platon először kísérletet a retorika lényegének és céljának meghatározá-

is. Diodoros felhívja a figyelmet a szóalakzatok művészi használatára. A *δαινότης λόγον*-t előadásának *σχηματισμὸς περιπλοικερός* jellegében látja, amit oly hatásosan egészítették ki az *ἀντίθετα*, *ισόκωλα*, *πάρισα*, *ὁμοιοτέλευτα* alkalmazása, hogy követségi szereplése nemcsak diplomáciai, hanem retorikai sikert is hozott neki. *Θαυμασθεὶς . . . ἐπὶ τῇ τέχνῃ ῥητορικῇ* (XII. 53) Hesychios Onomatológusa alapján pedig Suidas így jellemzi: *οἶτος πρῶτος . . . τροπαῖς τε καὶ μεταφοραῖς καὶ ἀλληγορίαις καὶ ὑπαλλαγαῖς καὶ καταχρήσει καὶ ὑπερβάσει καὶ ἀναδιπλώσει καὶ ἐπαναλήψει καὶ ἀποστροφῇ καὶ παρισώσεσιν ἐχρήσται.* (Lex I. 535.)

²⁸ Gomperz Th. i. m. 332. C. Ritter: Platon II. 39–41. A divatos retorikai kézikönyvek nem az elméleti rendszeresség, hanem csupán „fein ausgeklügelte Regeln“ gyűjteményeinek tekinthetők.

sára: *τί ἐστι δ' ἐπαγγέλλεται τε καὶ διδάσκει* (447 c.) Gorgias felelete: *τέχνη περὶ λόγους*. (449 e.) Sőt Sokrates logikai. bábáskodására (*ἥτις ἡ δύναμις ἐστὶ ρητορικῆς*) a retorikát mint az új politikai és népnevelési törekvések legplasztikusabb hordozóját, tehát mint szellemi nagyhatalmat határozza meg: *ἀπάσας τὰς δυνάμεις συλλαβοῦσα ὑφ' αὐτῇ ἔχει*. (456 a.) Ugyanez a hangnem folytatódik később is²⁹. Hatását a rábeszélés folytán éri el, ezért nevezi Gorgias *πειθοῦς δημιουργός*-nak. (453 a.) A mi szempontunkból főképp az fontos, amit Gorgias mesterségének tartalmi meghatározására még hozzá tesz *π. δημ. πιστευτικῆς οὐ διδασκαλικῆς*. (455 a.) Márpedig a szofista ezzel megpecsételte Platon előtt a retorikai nevelés célját, mert így a tudományos célzat kizárásával kirekeszti a szónoki *παιδεία*-ból is az elméleti képzést. Viszont éppen a Protagorasból tudjuk, hogy Platon a stílárís, formai képzést másodrendűnek tekintette. Első helyre a tudományos és etikai nevelést helyezte. Az alaki képzésnek ez a Gorgias részéről való túlértékelése készítette Platont arra, hogy az *ὀψοποιία* és *ιατρική* köréből vett hasonlattal (463 b és 501 a) kimutassa, hogy a gyakorlati készséget csak a tudományos vagy az erkölcsi képzés rovására lehet így kiemelni. A szofisztikus értelmezés u. i. a retorikának csupán praktikus használhatóságát tartja szem előtt, s alkalmat ad Platonnak arra, hogy Gorgiaszt a *τέχνη* mivoltáról a saját szavai alapján cáfolja meg: *τέχνην δὲ αὐτὴν οὐ φημι εἶναι ἀλλ' ἐμπειρίαν*. (465 a.)³⁰ S itt az *ἐμπειρία* csupán foglalkozásbeli jártasságot jelent. Az előadás szabályozó normáját, a lélekvezetés készségét azonban nem ez, hanem az *ἐπιστήμη* adja meg. Ezért Platonnak egész nevelési célkitűzése jóval túlmutat a szofisták által végsőknek tartott értékeken. „Damit ist das Problem Wissenschaft-Bildung in seiner Entfaltung zu einem

²⁹ 456 e—d. A retorika hatóerejének ez az öntudatos beállítása feltűnt már a scholiastának is: *τὴν δύναμιν τῆς ρητορικῆς ἀνύμνησεν ὁ Γοργίας* (Schol. 456 a).

³⁰ Platon u. i. több helyen leszögezi, hogy a gyakorlati *τέχνη*-t az *ἐπιστήμη*-nek, mint a dolgok intellektuális megértésének meg kell előznie. Ez az elméleti ismeret teszi a praktikus tevékenységet céltudatosan elmélyültté. (Charm. 159 c, d.) Vagyis a „*τεχνικός*“ eljárásának is az *ἐπιστήμη* biztosítja a tervszerűséget. (Euthyd. 295 b—296 a, b.) Éppen ezért a gorgiasi retorikát Platon a „mesterség“ színvonalán látja és elvitatja a „művészet“-tel való kapcsolatát: *δοκεῖ . . . εἶναι τι ἐπιτήδευμα, τεχνικὸν μὲν οὐ*, (v. ö. Phaidr. 260 e.) A szofisztikus retorikának ezt a mechanikus jellegét látszanak igazolni a kézikönyvekben gyakran található, beszédtechnikai célokat szolgáló *τόποι*-felsorások. (V. ö. Volkmann: Die Rhetorik der Griechen u. Römer 362.)

gewissen Abschluss gekommen“. (Schulte : Orator 76.) A *τεχνικός*, *ἐμφορων* (542 a, 534 a) gyökérszálai tehát itt is a tudományos disciplinák felé vezetnek³¹, s nem a technika külső apparátusához. Az elméleti felkészültséget Platon még a gyakorlati foglalkozásoknál is nélkülözhetetlennek tartja: *ἐπιλιπούσης γὰρ ἐπιστήμης ὁ ἁμαρτάνων ἁμαρτάνει*. (Resp. I. 340 e.) Ez a végső mozzanata Platon nevelési tervének. Igazolója és megerősítője a praxis, mivel a cél megvalósítása mindig a hozzáértésen (*ὅλη τέχνη* Io 532 e, *δύναμις* Resp. I. 346 a) végeredményben tehát az elméleti és gyakorlati készségen (*ἐξίς*) fordul. A platoni *paideiá*nak eszmei tartalma állandóan e két elem helyes szintéziséen nyugszik³².

A szónok által keltett *πείθω* elmélyítését célozza Platon az *ἐπιστήμη*, *μάθησις*, *μεμαθηκέναι* illetve a *πίστις*, *πεπιστευκέναι* (454 d, e) szétválasztásával. Gorgias kénytelen elismerni, hogy a *μάθησις*-t nélkülöző szónok csupán *πίστις*-t tud kelteni s így végleg lemond a *ψυχαγωγία* magasabbrendű szerepéről.

A Gorgiasban még csak közvetve ad Platon feleletet a mi propedeutikus kérdésünkre. A dialógus u. i. nem öleli fel a szónoki előtanulmányok egész területét, hanem csupán a *helyes* és *helytelen* ismeretét vizsgálja a szónok szempontjából. A szofista-álláspont a szónok kiképzésében elsődleges szerepet juttatott a formai dialektikának; e praktikus készségen kívül *τὰ πράγματα οὐδὲν δεῖ . . . εἰδέναι*. (450 b.) Gorgias azonban érezve felfogásának tarthatatlanságát, késznek mutatkozott az elméleti ismeretanyagot is befogadni retorikájába, de ez az *εἰδέναι* még csak etikai és nem ismeretelméleti jellegű. Ezért a dialógusban a jó és rossz különbségén

³¹ V. ö. Hirschberger: Die Phronesis in der Philosophie Platons 191 sk., továbbá Friedländer: Platon 13—14, 32—33. Ezért nem meglepő, ha az Alcib. maior és Phaidros már azon a fokon áll, hogy a tudást a lélek isteni részével (*θεῖον*) azonosítja (150 a—e, 249 c), de az ideák ismerete nélkül igazi tudást nem is ismer el. (146 d, e.) S az előbbieken már világosan kijelenti, hogy a korabeli szónokokat (*ἄνδρες ῥητορικοὶ πολιτικὸν φύσημα ψυσῶντες*) csak a katonák és zenészek sorába helyezi. (145 e.) Ez a *φρόνησις* kap szerepet a *ὁμοίωσις* *θεῷ* megvalósításában. (Theait. 176 b.)

³² Platonnak erre az alapvető meggyőződésére utal Hirschberger, akinek részletes irodalmi utalásaiból kitűnik, hogy Platon a *sikeres cselekvést* (*ὀρθότης τῆς πράξεως*) következetesen a *φρόνησις*, illetve *σοφία* racionális erőire vezette vissza. Csupán a költőket vette ki a *σοφοί* köréből. Belőlük hiányzik az értelemnek ez az irányító ereje, s csupán ihletük vak vezérletére bizzák magukat: *φύσει τιλὶ καὶ ἐνθουσιαζόντες*. (Apol. 22 e.) S ettől félti Platon a szofista iskolákban nevelkedő szónokokat.

van a didaktikai súlypont: *ἀνάγκη αὐτὸν εἰδέναι τὰ δίκαια καὶ τὰ ἄδικα*³³.

A platoni paideiának szónoklattani rendszere tehát sajátos terméke a korszellemnek, mely a materialista szofista neveléssel szemben filozófiai reakció volt. Magyarozatát az intellektuális hajlamú görög néplélek mélységeiben kell keresnünk. Ezért lett az ismeret, mint logikai principium lényeges alkotóeleme Platon retorikai elmélkedéseinek. Bár a „megismerés“ (*νόησις*) „az ideák átélése“ (*ἐπιστήμη*) és az „értelmi átlátás“ (*διάνοια*) elsősorban tudományelméleti problémák³⁴, de Platon — a szofisztikus retorika ellenhatásaképpen — mégis ezeket jelöli meg a művészi értelemben vett *τέχνη ῥητορική* lényegadó követelményeinek. A filozófus tehát a maga transcendens szempontjai alapján elmarasztalja a szofisták nevelési rendszerét³⁵. Platon tudományszemlélete magánviseli természetbölcselet elődjének intellektuális érdeklődését, amelyet azonban már a sokratesi *ἀρετή* színez át³⁶. Kétségtelen tehát, hogy a

³³ A dialógus második felében már teljesen az etikai kérdések kerülnek előtérbe. S. Platon világos alapelve ez: a művészet szoros velejárója a tudás, amely nélkül a művész előtt nincs meghatározott cél, csupán a tapasztalástól irányított próbálkozás, tehát *ἐμπειρία καὶ τριβή*. (463 b.) Felhívja erre az etikai követelményre a scholiasta is a figyelmet. (*Εἰς τὸν Προτ.* 449 a.)

³⁴ V. ö. Zeller: *Geschichte der Phil. der Griechen* II. 396—509.

³⁵ A Gorgias-dialógus célját Olympiodoros kommentárja szerint különbözőképpen értelmezik. Maga Olympiodoros ellenzi, hogy a *σκοπός*-t elsősorban a *περὶ ῥητορικῆς διαλεχθῆναι*-ban lássuk. Szerinte a dialógus értelme az *ἀρχαὶ τῶν ἠθικῶν*. Tudomást vesz erről a mai Platon-interpretáció is, hogy t. i. a dialógus etikai problémái a retorika céljának és hatásának vizsgálatából sarjadnak. Il dialogo si apre con una discussione sulla natura e lo scopo della retorica, troviamo il carattere e il valore dell'arte del retore. (Ferro: *La filosofia di Platone* 141.)

³⁶ Jellemző a tudás értékét illetően a kor felfogására, hogy Sokrates is az *ἐπιστήμη*-t teszi etikai rendszerének alapjává. Das Vernunftgesetz ist zugleich höchste ethische Norm... darum ist Wissen Tugend und Tugend Wissen. (Kafka: Sokrates, Platon 55) továbbá: auf jedem Gebiete ruht das richtige Handeln auf dem Wissen. (u. o. 61.) Igazolják ezt tanítványai is. (Leg. V. 731 c. Laches 194 d. Prot. 352 d, 357 d, 360 d, Gorg. 460 d; Arist. *ῥετο εἶναι τέλος τὸ γινώσκειν τὴν ἀρετήν*. Eth. Eud. I. 5. 1216 b 2. Magna Mor. II. 6, 1200 b 25. V. ö. Diog. Laert. II. 5. 31, Xen. Mem. III. 9, 4; IV. 4, 4; IV. 4, 6) továbbá E. Joayo: Sokrates docuit nihil aliud esse virtutem nisi scientiam. (Platonis Protag. 18 l.) Wilamowitz Platon-jával szemben azonban a mai német ilozófiában a Platon-magyarozat lényeges átértékelésen ment keresztül, amit elsősorban a VII. levél, az államalapító heros „soliloquiumja“ indított meg. S ez az interpretáció már merészen kiszélesíti az eddigi kutatások által nyert

mai értelemben vett nevelői gondolkozásnak ez volt az első jelentkezése. Ebben a pedagógiában az aktív tudás kincseit, a gondolkozás logikai készségét (amit filozófusunk éppen a szofista retorikában hiányolt) a *φύσις*-re támaszkodó gyakorlás és tanulás biztosítja. Így alakul ki a platóni paideia hármassága: *φύσις, ἄσκησις, ἐπιστήμη*. A Gorgias-ban is ennek megfelelően cáfolja a szofistát. A szofisztikus vezérelv: az igazság látszata (*πίστις* 454 d) ellen küzd Platon, amelyet Gorgiasék hivatásszerűen állítottak az eszköz, cél, (idea *μέγιστον μάθημα*) helyébe.

A vélekedésnek és ismeretnek, a látszatnak és valóságnak ezt a meghamisított azonosságát itéli el Platon az államférfiaknál és szónokoknál. A filozófus kiindulópontja és követelménye ugyanis a *μάθησις*, amit a szofisztika a *πίστις* bizonytalanságával kíván pótolni. (554 c.) Ezért járnak el a korabeli szónokok *ἀτέχνως, ἀλόγως*, mert tervszerű nevelés híján nem az értelmi belátásra támaszkodnak, hanem csak a tapasztalati ügyeskedésre (*ἐμπειρία, τριβή* 501 a). Az ilyen retorika nem ismeri hatásának eszközeit, eljárásáról számot adni nem tud³⁷, ha az emberi lélek tanulmányozását — amely felé pedig minden célkitűzése irányul — mellőzhetőnek tartja. (Phaidr. 271 c, d.)

Bár a szónokról és szónoklatról vallott elvi nézetek igazi rendszerét csak a hellenista grammatikusok hozták meg, de a gyökereit ennek a normatív esztétikának Platon és Aristoteles filozófiájában, sőt — Gudeman szerint — már a korábbi filozófusoknál kell keresnünk³⁸.

alapokat és az egész Gorgias-t a periklesi demokrácia vádiratának tekinti. (V. ö. Stenzel: Platon der Erzieher, Singer: Platon der Gründer, Friedländer: Die plat. Schriften.) A platóni eszmevilágnak ezt a módosított magyarázatát a Gorgias-ra vonatkozólag annyiban elfogadhatjuk, hogy ebben tudományelméleti problémák mellett — sőt ezek gyökerzeteképpen — államexistenciális kérdések jelennek meg. Gondoljunk csak a *δίκαιος-ἄδικος* követelmény beállítására.

³⁷ A szónoki paideia tehát nem merülhet ki az erisztika fogásainak ismertetésében. Platon még nem is fogadja el a retorikának azt az irányító szerepét, amit a szofisztika, sőt az egész athéni közfelfogás tulajdonított neki (V. ö. Boeckh: Encyclop. 667), de közvetve többször is megjeleníti az igazi kifejlődésének útját: A szónok felkészültsége és érdeklődése az összefoglaló egészre (*ὅλον*) kell, hogy irányuljon.

³⁸ Bár a grammatikusok minden irodalmi műfajt a grammatika sarjának iparkodtak feltüntetni: *μήτηρ . . . ῥητορικῆς γέγονε γραμματικῇ καὶ πάσης καλῶς λεγομένης ἐπιστήμης τε καὶ τέχνης*. (Lex. Vindob. 294.)

A görög nevelési rendszer első kodifikálója, Platon a paideia alapvető elveként a „κοινὸν τῶν μαθημάτων“ tételét jelöli meg. Ez az a pedagógiai keret, amely a (szónok-)képzésnek is meghatározza az irányát: ὅ πᾶσαι προσχρῶνται τέχναι τε καὶ διάνοιαι καὶ ἐπιστήμαι. (Polit. 522 c.) Platon politikai és pedagógiai munkái egyaránt azt mutatják, hogy őt legmélyebb ösztöne a filozófiai alapon nyugvó tudományszemlélet felé hajtotta. Ez magyarázza meg azt is, hogy a retorika ultima ratio-ját is a filozófiában látta. Nem akarja a retorikának a napi élet szolgálatába állított erőit száraz dogmatikus korlátok közé szorítani. Csupán azt hangsúlyozza, hogy az emberi szellem minden megnyilvánulását egységbefoglalni, az egyes korok kultúrtörekvéseit értékelni és elmélyíteni elsősorban a filozófia hivatott. S éppen a XX. század platonikus érdeklődése és irodalma a bizonyosság arra, hogy ez a filozófia nem elvont tan, nem szkémák, definíciók merevségébe kényszerített ismeretanyag, hanem örökös törekvés az emberi szellem képességeinek finomítására.

A retorikai készségnek feltételei a filozófia szerint a *φύσις*, *μελέτη* és *ἐμυστήμη*; ezeknek a követelményeknek fontosságát Cicero is meggyőződéssel hangsúlyozta (moderatrix... sapientia De inv. I. 5; De or. I. 48–54; III. 19; Or. 14–16, 113–120). A *φιλόσοφος ῥητορική*-nek ez a hármas alaptényezője lényegileg módosulatlan formában élt tovább az akadémikus, majd a hellenisztikus iskolák tantervében. E szerint a szónoknak a *természet világát* épúgy kell ismernie, mint a *nyelvi előadasmódnak* formái és tartalmi *összetevőit*, végül pedig a társadalmi és erkölcsi élet *axiológiáját*. Ennek a pedagógiai felfogásnak nyomait veszi észre Schulte már a xenokratesi fragmentumban (I. Heinze) és a filozófiai képzettség követelményét vizsgálva a platonai álláspontot így foglalja össze: Der Redner muss... ein Wissen um die Dialektik und die gesamte Physis besitzen... die Hilfe der gesamten Philosophie in Anspruch nehmen. Über die Philosophie führt der Weg zur wahren Beredsamkeit. (Orator 66.) A fenti didaktikai alapkövetelmények mellett Platon nevelői vonatkozású műveiben a következő két elvi tényező összeegyeztetését találjuk: Az *állami élet* reális adottságai és kauzális *összefüggései* között keresi a *megvalósítandó értékek* fokozatait. Kijelöli azokat a szellemi gyökérszálakat, amelyek ennek a nevelési rendszernek belső szerkezetét táplálják. Ezt a gyökérzetet pedig a filozófia (és logika) jelenti. A szofistáknak

színeesebb stílus-művészeti hajlamával és finomkodó irodalmi érzékével szemben azonban a filozófia és logika valóban inkább a *gyökérzet* érdességét, mint a virágnak kellemes pompáját viseli magán. Azonban erre a két stúdiumra mégsem mondhatjuk rá — éppen pedagógiai szempontból, hogy merev skémák sívár láncolatai csupán, mert propedeutikai jelentőségük minden önálló szellemi tevékenységnél felbecsülhetetlen. Hiszen az alkotó (író-) művész eljárása az ő hatásuk alatt nyer elmélyülést és kapja meg a rendszeres gondolatfűzés biztosságát. (V. ö. Prohászka O. rokonszóló hasonlatát a Collegium Germ.-Hung. tantervi metódusának mérlegelésekor. Ö. M. XVI. 201.) Ezen a ponton közelíti meg Cicero is belső lényegében a platoni elgondolást. Tudományos igényeket szem előtt tartó retorikai vezérkönyve a „de oratore“ az orthodox bölcséleti eszmék felé nyújt tájékoztatást. Gondoljunk csak a doctrina universalis (v. ö. I. 158—59), továbbá az *ἐγκύκλιος παιδεία* párhuzamosságára.

Ez a tény nyer a szónoki praxissal kapcsolatban új megvilágítást a Phaidros-ban. Kiindulópontja az, hogy a szónoklathoz szükséges előismeretek, szabályok elsajátítása (*τὰ πρὸ τῆς τέχνης ἀναγκαῖα μαθήματα* 269a) még nem művészet. A különböző gyakorlati készségek megszerzése mellett ismernie kell a szónoknak azt az elvont világot, amelyre minden érvelő, meggyőző vagy cáfoló eljárása irányul: az emberi lelket. Ennek pedig egyetlen kulcsa a pszichológia tanulmányozása.³⁹ Természetesen az elmélet mellett vannak praktikus követelményei is Platonnak.⁴⁰ Aki ugyanis ennek a szellemi nivónak megfelel, aki elméleti szakismereteit gyakorlati tapasztalatokkal kiegészítve tudja tervszerű egységgé formálni:

³⁹ A dialógus alap gondolata és pedagógiai célzata a lélektan ismerete körül forog: *ψυχῆς φύσιν κατανοῆσαι*... (270 c) *τὸν μέλλοντα ῥητορικὸν ἔσεσθαι ἀνάγκη εἰδέναι, ψυχὴν δὲ εἶδη ἔχει* (271 d). Platon tehát ebben a művében a paideia-elé már korának nevelésszemléletét meghaladó szisztématisztikus célokat tűz ki. A tudományelméleti képzettség mellett hangsúlyozza a lét- (*φύσις*) és értékelméleti (*ἥθος*) ismeretek szükségességét (l. alább részletesebben). Pedagógiája ezáltal szélesül ki a filozófia egész körére. Így nyer igazolást Schultenak ez az akadémikus és hellénisztikus hagyományokra támaszkodó megfigyelése: Der Akzent gleitet... auf die Einheit des Wissens hinüber.

⁴⁰ Az elvont ismeretek gyakorlati értékesítéséről l. 271 d, 278 c. d. Az egyedül helyes sorrend ez: az elvi tisztánlátás tudatosítja és mélyíti el a praktikus eljárást. Ebben az értelemben fogadhatjuk el Schulte nézetét: Das richtige Denken und die richtige Tat sind dasselbe: beider Prinzip ist der Logos. (Orator. 73.)

annak teremtő tevékenysége hasonlatos az istenségéhez. Az ilyen művész szolgál rá a filozófus névre.

A Gorgias-ban kifejtett szigorú álláspontját enyhíti itt Platon. Felteszi az eshetőséget, hogy a retorika is számottarthat (az említett kritériumok fennforgása esetén) a „művészet“ elnevezésre⁴¹. Ami azonban a retorikát kiemelheti a szofisták műfaji kategóriái közül, az nem lehet valami „üzemi fogás“, nem a dialektikának külsőleges elsajátítása, hanem csakis az ideák ismerete. Itt tűnik ki, hogy Platon is ismeri azokat a technikai mesterfogásokat, amelyeket a rétorok tanítványaiknak ajánlanak, sőt megkövetelnek tőlük⁴².

Bár a dialógus elsősorban hitet tesz a gondos képzés, a tanultság fontossága mellett, mindazonáltal nem felejtkezik meg a siker másik tényezőjéről, a természeti adottságról sem. Ezt emeli ki a szerző Isokrates egyéniségéből: *φύσει . . . ἐνεστί τις φιλοσοφία τῇ τάνδρῳ διανοίᾳ.* (279 a.)

Itt már előre veti árnyékát a *Πολιτεία* követelése: minden tudomány és művészet a maga osztatlan egységében hordozója kell, hogy legyen az igazi platonai akaratnak, a paideiának. Tehát a retorika belső karaktere nagy utat tesz meg Gorgiasztól Platonig. Sőt állíthatjuk, hogy a hellenizmus filozófiai alapon álló rétoriskoláinak immanens erőt a platonai filozófia már magában rejtette: *χρὴ . . . πᾶν ποιεῖν ὥστε ἀρετῆς καὶ φρονήσεως τῷ βίῳ μετασχεῖν* (Phaidr. 114 c). Az oktató és nevelő célzatot Platon a *μανθάνειν*, illetve az *ἀσχεῖν* útján törekszik megvalósítani. A Theaitetos és Protagoras ismeretelméleti tételei tehát a phaidrosi követelményben realizálódnak (*ἐπιστήμη, μελέτη* 269 d), s mint valami magasabb szellemi hierar-

⁴¹ Im Phaidros fragt (Platon) wie (der Rhetorik) ein wirklich kunstgemässer, rationeller Charakter, der der tatsächlich vorliegenden Rhetorik abging, verliehen werden könne. (Raeder: Platonis phil. Entwicklung 265.)

⁴² Erre utal a scholiasta megjegyzése: *λογοδαυδαλός ἐστι λόγων τεχνότης . . . καὶ δυνάμενος τὰ ἀκίνητα ἀποδεικνύειν κινούμενα* (Eis τὸν Φαῖδρον 266 e). V. ö. továbbá Sokrates jellemzését a szofistákról, akik a nagyot kicsinek, az újat réginek tudják beszédjük hatalmával feltüntetni (267 a). — A kommentátor cáfolja azt a nézetet, miszerint ebben a dialógusban elsősorban retorikai célkitűzést lássunk (*τὸν Φαῖδρον περὶ ῥητορικῆς σκοπὸν ἔχειν*). De a második felében mégis bő utalást kapunk Platon nézetéről a szónoklás elméleti előfeltételeit illetőleg. (Olymp. Prolog. XXII). Sőt Raeder ebben a műben látja Platon elvi álláspontját a szónoki propedeutikáról. (V. ö. I. m. 259—61.) A filozófusnak tudományelméleti álláspontját a maga módszeres megokolásában vázolja Stenzel. (Plato der Erzieher 108, 304, 242.)

chiának fokozatai a Phaidonban kapják meg végső igazolásukat: Az igazi *ἀρετή*-hez a tanulás vezet el az embert. Ez jelenti a lélek számára az *οἰκείος κόσμος* felsőbbbségét.

A pogány filozófia és keresztény aszkétika körvonalai itt boltozódnak a korabeli rövidlátó és csak a praktikum szolgálatában álló kultúrtörökvések fölé. A platonai paideia már felöleli az ember valamennyi lelki készségét és a kifinomult embereszményt a későbbi *πεπαιδευμένος* és *μὴ ταπεινὸν φρόνημα καὶ ἀγεννές*⁴³ összekapcsolásában, tehát az emancipált egyéniség tudományos és erkölcsi mikrokozmoszában fedezi fel⁴⁴. A Phaidros motiváló gondolatát tehát úgy közelítjük meg legjobban, ha a dialógust a Gorgiasban kifejtett vezérelv (*βίος ἐν φιλοσοφία*) szemléltető változatának tekintjük. Platon mindkét iratban az igazi szónoki művészet belső feltételeit kutatja, de míg a Gorgiasban mereven tagadja a retorikának a művészettel való kapcsolatát, a Phaidrosban már elismeri ezt.

Bár Wilamowitz és Arnim részletes irodalom-analízisei óta tudjuk⁴⁵, hogy Platon ebben a tekintetben idősebb korában sem revideálta elveit, hanem a véleménykülönbség azzal magyarázható csupán, hogy Platon a Gorgias-ban még nem szab feltételt, mely alatt hajlandó a retorikának is polgárjogot biztosítani az igazi művészetek között. A Phaidrosban viszont feleletet ad a gorgiási problémára: Művészet *lehet* a retorika is, ha szem előtt tartja azokat a logikai és pszichológiai követelményeket, amely által a *τέχνη* magaslatára emelkedhet. Így veti fel már Platon az aristotelesi *φιλόσοφος ῥητορική* elvet. Ebben a dialógusban kutatja ugyanis a *tudományos retorika* alapelveit a maga filozófiai nézőpontjából⁴⁶.

⁴³ Ps. Longinus. De sublimitate 9, 2.

⁴⁴ *τὰς ἡδονὰς περὶ τὸ μανθάνειν ἐσπούδασέ τε καὶ κοσμήσας τὴν ψυχὴν οὐκ ἀλλοτρίῳ ἀλλὰ τῷ αὐτῆς κόσμῳ: σοφροσύνη* ... (114 e) Albinos Didaskalikosa is ennek az elméleti felkészültségnek fontosságát hangsúlyozza. Szembeállítva a *βίος θεωρητικός*-t a *πρακτικός*-szal, magasabbrendűnek (*τίμιος*) nevezve az előbbit, amely az emberi szellem igazi megdicsőülését jelenti: *λύσις ψυχῆς ἀπὸ σώματος* (I. 2 c).

⁴⁵ Wilamowitz: Platon I, II. Arnim: Platos Jugenddialoge und Phaidros.

⁴⁶ A szónoki beszéd külső tényezői a szerkezeti egység, továbbá a dialektikának, mint a művészi előadásmódnak alapos ismerete. (266 b, 268 b—e, 273 d—e.) Belső tényezői pedig a fogalmak tisztázására szolgáló logika (261 d—264 d) és a lelki törvényszerűségeket felfedő pszichológia (270a—272 d). Viszont több helyen kifejti Platon, hogy a korabeli retorikában ő csak az erisztika fortélyainak szemfényvesztését látja. (Euthyd. 293 b, 297 d, 299 a, Phileb. 14 d, Meno 76 c, Sophist. 225 c, 232 c.) — A Platon-magyarázat szem-

Ezért hangsúlyozza Arnim, hogy a két dialógus között nem lehet a vélemények ellentétességéről beszélni. A Gorgias éle ugyanis nem maga a retorika ellen irányult, hanem az ellen a meghamisított célkitűzésű szónokolás ellen, melyet a szofisták iparszerűleg űztek és terjesztettek. Velük szemben volt szükség Platonnak erre a szublimált álláspontjára: akár politikus, akár költő, akár szónok akar lenni valaki, *τεχνικός*-szá csak önálló ítéllete és az ideák megismerése iránt való tevékeny *ἔρως* által lesz. Egyébként csak kontár, aki az *εἰκός* üressége és a *δόξα* bizonytalansága fölé soha nem tud felemelkedni.

Ennek az álláspontnak elvi kiszélesítése a Theaitetos, melyben Platon — a *σοφία-ἐπιστήμη* viszonyát vizsgálva — újra a filozófiamentes retorikát marasztalja el. Párhuzamba állítva korának két inkriminált embertípusát: *οἱ ἐν ταῖς φιλοσοφίαις πολλὸν χρόνον διατρίψαντες* és *οἱ ἐν δικαστηρίοις καὶ τοῖς τοιούτοις ἐκ νέων κυλιζόμενοι* (172 c) és az utóbbiaktól a szellemi felkészültségen felül még az etikai alapot is elvitatja. Igazi műveltség híján a szűk látókör (*ἡ ἐκ νέων δουλεία*) jellemzi őket. Egyéniségük, lelki habitusuk szintén magánviseli az alacsonyabbrendűség jegyét: *σικκροὶ δὲ καὶ οὐκ ὀρθοὶ τὰς ψυχὰς* (173 a). Ezzel szemben a filozófia

pontjai azóta tágultak így ki, mióta a Phaidrosnak erre a program irányzatára Pohlenz rámutatott. Nem egyedül üdvöztető eszköz a szónok számára a tudományos képzés, a tervszerű nevelés és a dialektikában való jártasság, de olyan előfeltétel, mely képesíti a szofisták által vindikált *ψυχαγωγία*-ra. Csupán ez a szellemi tőke jogosít fel — mivel belső lényege a *bölcsesség szerete* — a filozófus névre. (Aus Platos Werke 352—355.) Ezért tekintetjük a Phaidros-t az akadémiai célkitűzések eszmei hitvallásának. Ennek pedig átfogó abroncsa a lélektan és logika volt, melyre Platon a *Πολιτεία*-ban is többször felhívja a figyelmet. Platon értelmezése szerint ugyanis a filozófus nemcsak viszonylagos értelemben vett tudós, hanem a *σοφίας ἐπιθυμητής*. (Pol. V. 474 e.) A logikai különbségtételek nélkül eleve lehetetlen a szónoknak az a törekvése, hogy a maga nézetét meggyőzően kifejtse és igazolja. Ehhez szükséges, hogy a tényeket vissza tudja vezetni *εἰς μίαν ἰδέαν*, és tisztán kell ennek az egységnek a részeit is látni: *κατ' εἶδη τέμνειν* (U. o. 236 e; v. ö. Ferro: La filosofia di Platone 265.) Ennek a szónokesszménynek eléréséhez Platon vetette meg a tárgyi és formai alapot. Nevelési rendszerében az egy-síkú szofista tantervet a filozófia többdimenziójú alaptényezőire szélesíti ki. Stenzel kutatásaiban arra a meggyőződésre jut, hogy Platonnak sikerült is... die Richtung Bildungs-Wissenschaft... noch einmal aufzunehmen und weiterzuführen. (l. m. 109.) Hozzá kell azonban tennünk, hogy Platon elgondolása csupán az akadémikus, majd a sztoikus iskolákban jutott közelebb a megvalósuláshoz.

művelői a legtisztultabb szellemi életet élik; lelkük a mindenség távlatait vizsgálja (*πανταχῇ φέρεται*) csak testük tart kapcsolatot az anyagi léttel (173 e).

*

- Platon nevelési értékrendszerét vizsgálva számos bizonyítékot találunk arra nézve, hogy az ő központi kérdése még az *ἐπιστήμη τοῦ ἀγαθοῦ*, mely azonban az Akadémia tantervében új árnyalattal gazdagodik. Az iskola ugyanis már ekkor is a társadalmi élet vetülete volt. Ezért Sokrates etikai öröksége mellett helyet kapott ott az erősen intellektuális kornak teljes ismeretkomplexusa. Mivel pedig az Akadémiának megnyitó programmirata a Phaidros volt, minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy lehetőség nyílt ott a retorikai tanulmányokra is⁴⁷.

Az Akadémia példájára a későbbi (főleg a sztoikus) filozófiai iskolák is helyet biztosítanak tantervükben a retorikának, mely a platoni tartalommal gazdagodva Rhodosban, Pergamonban és Alexandriában önálló tudományággá fejlődött. Jelentőségét azonban csak addig tartotta meg, míg el nem távolodott a Platon által megadott alaptól: a filozófiai tudományszemlélettől. S valóban a IV—III. század polémiái és elvi irányzatai igazolták, hogy csakis ebből a gyökérzetből sarjadhat a lényeglátás képessége, der weltumspannende, aufs grosse gerichtete Blick⁴⁸. Így vállalkozhat csak a gorgiaszi „lélekvezetés“ szerepére.

Már Pohlenz utalt arra a szem elől nem tévesztendő tényre, hogy Platon a hármas szónoki követelmény közül részletesen csak az *ἐπιστήμη*-nél időzik⁴⁹. Az ő megállapításához hozzáfűzhetjük, hogy ennek az oka az *ἐπιστήμη* fontosságának a szofistaelméletekben való félreismerése volt. A platoni elgondolás szerint ugyanis a retorikában — az orvosi tevékenységhez hasonlóan — a külső, formai rutinon felül szélesan érdeklődő szellemre és tanulni vágyó

⁴⁷ Csakis ennek elfogadásával tudjuk az Akadémiát a IV. század szellemi alaprétegébe beállítani. Damals ist die Luft voll von den Worten erziehen, Erziehung, auch von dem Erzogenen d. h. „Gebildeten“ (*παιδευμένος*) hat man wohl damals zuerst gesprochen und ihn dem „Ungebildeten“ (*ἀμαθής*) gegenübergestellt. (Friedländer Platon 98—99.) V. ö. Isokr. Antid. 156. Az akadémiai tantervnek ilyen értelmezésében nyernek igazolást Wilamowitz szavai a retorikára vonatkozólag: die Trägerin aller Bildung. (Die griech. u. lat. Literatur u. Sprache 110.)

⁴⁸ Ritter: Platon. II. 48.

⁴⁹ V. ö. Aus Platos Werdezeit 346.

lelkületre (*φύσις διδασκαλίη*... *φιλοπονίη*) (v. ö. Hipp. min. 286 b, 293 e) van szükség. Az egyéni érzület és a tömeglélek irányítását tehát csakis az ilyen értelmezésű *τέχνη λόγων* jelentheti. (Phaidr. 277 b.) Ennek pedig összetevő erői a tárgyismeret, pszichológiai lényeglátás és dialektikai iskolázottság lehetnek.

A Phaidros pedagógiai követelményei között főleg az utóbbi kap nagy jelentőséget. Itt mutat rá Platon a dialektika igazi feladatára. Minden tudomány rátámaszkodik elvi fejtegetéseiben és elméleti kutatásaiban. A dialektika kettős célja a tárgyalandó ügy lényegét [pontosan megismerni és tartalmi (etikai) vonatkozásait meghatározni (*σφόδρα διανοηθέντες καὶ ἱκανῶς διαλογισάμενοι* Phileb. 58 d). Főképp mikor a szónok valótlant akar a hallgatóságra ráerőszakolni, akkor lesz szüksége arra, hogy a valóság mását és ellentétét is jól ismerje⁵⁰. Mivel pedig a retorika feladata a tömeg ingadozó véleményét határozott irányba terelni, a szónok részére nélkülözhetetlen a dialektikai nevelés⁵¹.

A dialektika másik célja pedig az „egész“-nek synoptikus szemlélete és mérlegelése⁵². A retorika művészi jellege tehát attól függ, megvalósul-e a szónok eljárásában a dialektika kettős tartalma. A platoni dialektika gyakorlati szerepét és propedeutikai jelentőségét a Philebos-ban ismerhetjük meg⁵³. Az itt olvasható elvi tisztázástól természetesen még hosszú az út a gyakorlati megvalósulásig; a sztoa filozófusai azonban teljes egészében méltányolni tudják Platonnak dialektikai célkitűzéseit s így az ő iskoláikban

⁵⁰ A dialektika tehát a vitatkozó készség tudománya, s mint ilyen: a meggyőzés kulcsa. *Δεῖ τὸν μέλλοντ' ἀπατήσῃν μὲν ἄλλον, αὐτὸν δὲ μὴ ἀπατήσεσθαι, τὸν ὁμοιότητα ἀκριβῶς διειδέναι* (Phaidr. 262 a).

⁵¹ Ez a filozófus alapkövetelménye: *τὸν μέλλοντα τέχνην ῥητορικὴν μετεῖναι πρῶτον μὲν δεῖ ταῦθ' ὁδῶ διηρῆσθαι καὶ εἰληφέναι τινὰ χαρακτηριστικὰ ἐκατέρου τοῦ εἶδους* (Phaidr. 263 a).

⁵² De éppen ehhez szükséges a fentebb említett fogalomtisztázás, továbbá a részek világos megkülönböztetése, tehát a szintézis előfeltételeként a tudományos analízis: *εἰς μίαν τ' ἰδέαν συνορῶντ' ἄγειν τὰ πολλαχῇ διεσπαρμένα*, majd pedig *κατ' εἶδη δύνασθαι τέμνειν*. (265 d, e.)

⁵³ Éles határvonalat húz Platon egyben a komoly kérdések felé tudományos alapon közeledő dialektika és a vitatkozás viselkedégből fakadó szofisztikus szöbűvészkedés között. (14 c–19 b.) A dialektika hordozó alánya tehát az értelmi belátás: *νοῦς ἐστὶ καὶ φρόνησις, ἃ γ' ἂν τις τιμῇσιε μάλιστα ὀνόματα* (59 d). S így az öncélú vitatkozásból fakadó erisztikát és érvelést újra a szofisták rovására írja (58 a–c).

éppen a dialektikai tanulmányok felkarolása hozza meg a szónoki paideia racionális kiszélesedését.

A későbbi kor kultúrtörekvéseit meghatározó motívumok előkészítésében ezért jut előkelő hely a Phaidros és Philebos dialektikai téziseinek. Az a pozitív lehetőség, taktikai előny, amelyet a szónoki gyakorlatban a dialektikus készség fejlettsége jelent, különleges hatáskört biztosít neki már a platoni tantervben. A szónoki *λόγος* tehát a legszorosabb kapcsolatban áll vele. Alle Wissenschaft und alle Techné ist solche positive Dialektik.⁵⁴

Itt mutatkozik a platoni és szofisztikus nevelésszemlélet ellentétessége a legvilágosabban. Gorgiasék retorikáját még az érvényesülés praktikus kíváncsai irányították s ennek megfelelően az utilitárius érdekeket hozták előtérbe csupán. Ezeknek kielégítését pedig az Akadémia nem vállalhatta. A nevelés céljának ezt az eltérő értelmezését igazolja a Protagoras dialógus is, ahol Platon a *φύσις* és *παιδεία* egymásrataltságát is felveti a sikeres szónoki tevékenység szempontjából. Kétségbevonja, hogy a külső rátermettség és stílusgyakorlás meg tudná hozni a retorikai nevelés problémájának végleges megoldását⁵⁵. Hiszen az ő rétori képzésük csak praktikus szempontokhoz igazodó, sok irányú, de el nem mélyülő általános ismerettömb volt, melyben helyesen keresi Norden a későbbi *ἐγκύκλιος παιδεία* csíráit⁵⁶. Viszont Platon nevelési eszménye a tiszta formáknak és tartalmi tényezőknek, vagyis az *ideáknak* világos ismerete. A Parmenides és Phaidros olyan határozottsággal és következetes okfejtéssel állítja ezt elénk, hogy ahhoz még Aristoteles kritikai elméje sem tud lényegileg újat hozzátenni.

A platoni dialógusok elemzése tehát azt igazolja, hogy ő a nevelés ideálját a filozófia magasabbrendűségében, vagyis az eszmények világában pillantja meg. Ez a filozófia azonban mégsem szakad el az élettől, mert a maga egészében a kor szellemi értékeit továbbplántáló paideiát képviseli; „*φιλοσοφία* bedeutet Bildung und Bildungswesen, . . . sie schliesst in sich gegenständliches Wissen und Erkennen“⁵⁷. Platon rendszerében a *λόγος* és *βίος*

⁵⁴ Gadamer: Platos dialektische Ethik 15.

⁵⁵ Platon nevelési elveiről I. még: 325 c, 326 e, Nom. I. 643 b, II. 653 a, 659 d, VI. 765 d, Politeia II. 377 a, 379 a, II. 401 b, ahol ha nem is közvetlenül a retorikai nevelésről, de számos propedeutikai szempontról emlékezik meg.

⁵⁶ Antike Kunstprosa II. 670.

⁵⁷ W. Jaeger: Platos Stellung im Aufbau der griech. Bildung. 35–36.

feloldhatatlan egységet alkotnak, s így kap a IV. század görögsege a megváltozott életformái közepette új kultúrszemléleti formát. Ezen új irányú paideia felismeréséből indult ki Aristoteles, aki azonban már a tudomány- és nevelésszerménynek gyökeres és szigorú szisztématikáját hozta létre. Az ő kettős alapvetésük indítja majd meg az alexandrinus-kor későbbi *πρότρεπτικός*-ait, pedagógiai és metódikai törekvéseit, bár a szofisztika még sokáig tesz újabb erőfeszítéseket eszméi igazolására⁵⁸. A cicerói doctus orator eszméje eszerint már Platon dialógusaiban megkapta a maga határozott körvonalazását. Teoretikus kiépülését pedig a hellenisztikus retoriskolák fogják meghozni.

Isokrates.

Nemcsak a külső, időbeli keretek miatt, hanem pedagógiai problémáik kapcsolata miatt is ebbe a fejlődési korszakba esik Isokrates működése is. (Élt 436—348.) Platonnak filozófiai alapokra épített nevelési rendszere az isokratesi elméletben rövid időre elkanyarodást mutat az Akadémia követelményeitől. A pedagógiai cél belső biztossága Isokrates iskolájában kissé megrendül.

A szofisták ellen készült vádirata⁵⁹ főbb vonásaiban feltételezi a platoni paideiát, de viszont ott áll mögötte a természetbölcselet racionalista forrásaiból táplálkozó *πρακτικός βίος* a maga *εὖ λέγειν* követelményeivel. Isokrates rendszerének vizsgálatánál tehát ezt a két hatótényezőt figyelmen kívül hagyni nem lehet, különben iskolájának keresettsége, személyiségének népszerűsége⁶⁰, a hellén és hellenisztikus retorika között való közvetítő szerepe: egyszerűen működésének alapszínezete és kihatásai egyaránt érthetetlenek maradnának számunkra.

⁵⁸ Aristoteles megjegyzése szerint azonban lassankint a szofisztika is revideálta (éppen a filozófia tudományértelmezésének hatására) a maga elméletmentes retorikai álláspontját és eddigi önállónak hirdetett célját a *πειθώ*-t szoros kapcsolatba igyekezett hozni az értelemi belátással. (V. ö. Metaph. VIII. 6, 1045 b 10.) Ezt erősíti meg az indirekt hagyomány is: (I. Alexander in Metaph. 563. ed. M. Hayduck.)

⁵⁹ Csak részleteiben maradt ránk ez a polemizáló irat, mely a komoly elméleti megjegyzések mellett sok presztizsféltést is tartalmaz.

⁶⁰ cuius domus cunctae Graeciae quasi ludus... magnus orator et perfectus magister. (Cic. Brut. 9, 32) I. még de. or. II. 94. továbbá Dionys. Hal. Isokr. 536.

A κατὰ σοφιστῶν-ban szembeállítja a könnyelműen nagyot ígérő szofistákat (οἱ ῥαθυμῶν αἰρούμενοι) a tudományok igazi művelőjével (οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν διατρέβοντες 291 a). Isokrates ugyan nem tekinthető mindenben tárgyilagos tanúnak a szofistákkal kapcsolatban, de kortársainak⁶¹ nyilatkozatai megerősítik állítását: τοὺς τὴν σοφίαν διδάσκοντας . . . πολλῶν δεομένων (292 b) . . . πολλῆς ἐπιμελείας δεόμενοι (293 e).

A jó szónok kellékeit az εὐφροσύνη, ἐμπειρία és παιδεία hármaságában jelöli meg. (294 a.) Mivel azonban itt éppen a nevelés tanítóin akar ütni,⁶² a három tényező közül észrevehetőleg az utóbbit becsüli legkevesebbre. (V. ö. Antid. 185.) Sőt — elfogult érdekelt-séget megtévesztő gondolatfűzéssel leplezve — a szofista rendszer legebevezetőbb oldalát éppen abban látja, hogy ezek a παιδεία kedvéért elhanyagolták a másik kettőt. Valóban, a szofistáknak előadói, rögtönzőképességfejlesztő gyakorlatai adtak Isokratesnek alkalmat arra, hogy őket egyoldalúsággal vádolja. Viszont ami Isokrates nevelési tervzetében új és maradandó volt, az a φύσις, a rátermettség problémájának előtérbe helyezése. Bár felveti ezt már Platon, de igazi jelentőséget, mondhatjuk eleven tartalmat Isokrates opificina dicendi-jében kapott⁶³.

⁶¹ V. ö. Xen. *Kyn.* 13. továbbá Platon *Sophistes*-e.

⁶² Erre hívja fel a figyelmet a ránkmaradt ἐπὶ ὁδοίς is. A beszéd keletkezési körülményeit és célzatát vizsgálva a legfőbb indítóokot Isokrates és az álbölcselkedő tudományszemléleti és retorikai teológiájának különbözőségében láthatjuk. (Blass: *Isokr.* Or. II. LVIII—LIX.)

⁶³ Érvényes ez elsősorban a panegyricusra; több forráskutató tanulmány mutatott már rá arra, hogy Aristoteles és Anaximenes is Isokrates kész beszédeit felhasználták elvi megállapítások levonására. (V. ö. Fraustadt: *Encomiorum historia* 92—97.) Az ókori irodalmi kritika már Augustus korában elismeréssel fordult Isokrates kezdeményező újítása felé. (Dionys. *De ant. ret.* I. 497 ed. Usener.) A rátermettség kérdését annyira fontosnak tartotta Isokrates, hogy más helyen is visszatért rá: πεφυκέναι καλῶς. (Antid. 187—9.) Bár engedményt tesz Platonéknak is (παιδευθῆναι καὶ λαβεῖν τὴν ἐπιστήμην u. o.). Sőt a szofisták tantervében is talál használható elemet: ἐντριβεῖς γενέσθαι καὶ γυμνασθῆναι u. o.). Mindezek közül azonban legfontosabb: μερίστην δύναμιν ἔχει . . . τὸ τῆς φύσεως (u. o.). Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy Isokrates παιδεία-en a szofisták elméletpótló előírásait értette. (V. ö. Antid. 192 és a beiktatott szemelvényt a κ. σοφ.-ból.)

A szofisták és Isokrates vitájában a παιδεία-nak ez a háttérbe szorítása feltűnt Reinhardt-nak is. (De *Isocratis aemulis* 8—11.) Viszont az Antid.-ban már lényeges engedményt tesz az ἐπιστήμη számára. (V. ö. 183—185—6, 8, 9, 206, 9, 291.) Itt már az elméleti képzésnek is biztosítja helyét a szónoki

A szónoki tanulás kettős irányú: A művészi stílus és arányos szerkesztés ismeretére, mint a külső hatás eszközeire hívja fel Isokrates a növendék figyelmét (*μῦσαι πρὸς ἀλλήλους καὶ τάξαι κατὰ τρόπον . . . εὐρύθμως καὶ μουσικῶς εἰπεῖν. x. σοφ. 294 c, d*). Ez az egyik szempont, amelyen Isokrates jelentősége a retorikai paideia terén lemérhető. A gorgiaszi öncélú stilisztika nála kapja meg a maga tudatos, hatásaiban kiszámított, teátrális eszközökkel alátámasztott átszíneződését. A görög prózai nyelv fejlődésében Wilamowitz sokrétű szerepet juttat Isokratesnek: der Vollender der Periode. Hiszen a szónoki előadásmódnak régibb tényezőit szakszerű műgonddal ő tökéletesítette és elterjesztésükben iskolája nagy szerepet játszott. A császárkor hellénista szónokeszménye (szerkesztési és stilisztikai kérdésekben) Isokrates elméletéhez igazodott. (die Stilisierung, das Technische, ist es, wodurch [die isokrateische Rede] klassisch wird. Wilamowitz. i. m. 114.)

Mindennek előfeltétele azonban, a *ψυχὴ δοξαστική* (u. o.) vagyis a rendszerező, értékelő gondolkozásra kicsiszolt elme. S ezáltal Isokrates az igazi, általános hatású szónoki dinamikának két fő összetevőjét jelölte meg. Így válik az ifjú *ἐλλόγιμος δῆτωρ*-rá, s így emelkedett Isokrates Cicero előtt a pater eloquentiae magaslatára. (V. ö. de or. II. 10, 94; or. 13, 4.)

Az Antidosis-ban még nagyobb közeledést mutat Isokrates a platoni paideia követelményei felé. Itt már a tervszerű, tudatos elméleti képzésnek szükséges voltát hirdeti (V. ö. 196—8, 9, 208, 231—6, 291—2). Az ideális szónok (*ἀγωνιστὴς ἀγαθὸς ἢ λόγων ποιητής, κατὰ σοφ. 294 b*) egyéniségét tehát a gorgiaszi és platoni recept *helyes elegyedésében* kell felfedeznünk. Mert Isokrates a stílári követelmények mellett (v. ö. Gorgias) a filozófiailag képzett rétoroknak (*οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν διατρέφοντες* Antid. 316 b) nyújtja az elsőbbséget⁶⁴.

A filozófia kibontakozásának kora ez, s a Sokrates és Platon munkássága nyomán megváltozott kultúr szemléletben keresendő

propedeutikában, sőt vallja, hogy a retorikai alapfogalmak (*ιδέαι*) ismeretét az igazán hozzáértőktől (*τοῖς εἰδοῦσι*) kell elsajátítani. (294 c.) Olyan legyen ez a tanító, hogy tanítványainak eszményül (*παράδειγμα*) szolgálhasson, ahol kétségkívül magára is gondolt a szerző.

⁶⁴ A bölcsélet és logika tehát a szónoki nevelés alapvetését jelenti: *φιλοσόφους (νομίζω) τοὺς ἐν τοῦτοις διατρέβοντας, ἐξ ὧν τάχιστα λήγονται τὴν τοιαύτην φρόνησιν* (271). Ugyanezt a gondolatot fejti tovább Cic. a de or.-ban. V. ö. Dionys. Hal. Isokr. 536—7.

annak a ténynek az oka, hogy Isokrates szakít az egyoldalú szofista nevelési eszménnyel. Bár téves feltevés volna az ő tananyagát a *λογική ἐπιστήμη*-vel azonosítani, de a szofisták retorikájához képest kétségtelen haladást mutat. Isokratesnél a *πειθοῦς δημιουργός* ugyanis már a *πειθοῦς ἐπιστήμη* körvonalait tünteti fel. Erre utal Wilamowitz is: die formale Bildung des Verstandes durch die Redekunst. (u. o. 112.) A Hermagoras által részleteiben is kiépített *στάσις*-tan, továbbá Cicero szónoktípusa, aki korának elméleti ismeretanyagát és a praxis készségét elsajátította, (Quaecunque causas erit tractaturus, diligenter penitusque cognoscat. de or. II. 100) egyaránt magán hordja az isokratesi iskola szellemi jegyeit.

Ennek a gondolatnak kifejtése a 264—70. fejr. *γυμνασίαν τῆς ψυχῆς καὶ παρασκευὴν φιλοσοφίαν καλῶ τὴν διατριβὴν τὴν τοιαύτην*. S a filozófia itt már az analizáló, mindent átfogó, rendszerező tudományos készségét jelenti.

Szónokunk tehát utolsó nagy önigazoló művében elvi átértékelést hajt végre eredeti felfogásán. A született hajlam feltétlen elsőbbségének tana átengedi helyét a filozófia átalakító, elmélyítő hatásának. Isokrates öregkorában a tervszerű nevelés híve lett, s a „született” szónokokkal (*οἱ φύσει . . . δεινοὶ λέγειν*) szemben a pálmát a *πεπαιδευμένος*-nak (*οἱ φιλοσοφία καὶ λογισμῷ τὴν δύναμιν ταύτην λαβόντες*. Antid. 292) nyújtja. Ez a nevelési tervezet azonban Platonéhoz képest szélességben és elmélyülésben egyaránt erős megszorítást mutat. Az akadémiai tanmenet organikus szellemi egységét kikezdi azzal, hogy Isokrates elsősorban praktikus célokat vesz figyelembe⁶⁵. Ővja is több alkalommal tanítványait, hogy az elméleti ismereteknek elvont problematikáját kutassák. Szerinte a szónoki hatáshoz elegendő az *ἐπιπόλαιος παιδεία* (Antid. 120)⁶⁶.

Iskolájából — mely főleg addig örvendett általános népszerűségnek, míg Aristoteles a maga közvetítő, empirikus jellegű lyceumát meg nem nyitotta (Kr. e. 335) — nagynevű írók kerültek ki⁶⁷. Ezek, mint Theopompos és Ephoros történetírók, a mester

⁶⁵ Kiterjeszkedik ugyan a szónoki követelmények több ágára (stílus, fellépés, tárgyismeret v. ö. W. Schmid: Geschichte der griech. Lit. Handbuch der Klass. Altertumswissenschaft VIII. 1. 567), de csak a közvetlen hasznót ígérő stúdiumokat részesítette előnyben: ohne die schwere Mühe fachwissenschaftlicher oder philosophischer Vertiefung. (ü. o.)

⁶⁶ Ennek határvonalait húzza meg Nikokleshez intézett parainézisében (39), továbbá Panath. 239 a.

⁶⁷ Hermippos emlékezik meg róluk (*οἱ Ἰσοκράτους μαθηταί*) amin't erről

íratlan *τέχνη*-jének gyakorlatias utasításain nevelkedve a kor legkiválóbb prózaíróivá lettek. Megmagyarázza ezt a tényt az, hogy Isokrates rendszeresítette tanfolyamában a mintapéldáknak vagy egyes beszédrészleteknek stilisztikai és rabulisztikai kidolgozását⁶⁸. Ezért tekinthetjük őt a későbbi *προγυμνάσματα* és controversia tervszerű elindítójának. S ha Dionysios túl sokat tulajdonít is az isokratesi *λέξις*-nek és *θεώρημα*-nak (v. ö. i. m. 538—560) mégis kétségtelen, hogy a szónoki paideia fejlődésének későbbi folyamán ez a rendszer is hozzá fog járulni az ellentétek feltárásához és tudományelméleti tisztázásához. Hiszen praktikus és teoretikus hatásai már Arisfoteles Rhetoriká-jában érezhetők. A platoni elvontabb tudomány szemlélet részben Isokrates közreműködése nyomán nyer konkrét átszíneződést Aristoteles szónoklattanában. Innen már rövid az út a sztoikus iskolákig, hol a retorika, dialektika és grammatika a filozófiai képzésnek fontos részlettantárgyaivá válnak. Platon alapvetése tehát a szónoki paideia terén — a fejlődő, terebélyesedő *gyakorlat* által felvetett formai módosításokkal kibővítve — iránytszabó tényezője lett az ókori rétoriskoláknak.

* * *

Az V—IV. század pedagógiai vitái tehát elvégezték a szónoki paideia eszmei megalapozását. Ebben a három iskolairányzatban a nevelélméleti megoldásoknak szinte valamennyi lehetősége felvetődött. A szofisztikában, az Akadémiában és Isokrates iskolájában nyert határozott alakot a nevelési célkitűzéseknek hármas bázisa, teleológiai távlata és hatásköre. S így kap ez a művelődéstörténeti mozgalom — sub specie futuri — nagy jelentőséget. Platon tanítványaira, továbbá a III—II. század elmélkedőire pedig az eszközöknek metodikai rendszerezése és a kivitel didaktikai szabályozása: vagyis az *elvi alapvetés* után: a *megvalósítás* maradt.

bennünket Dionysios Hal. értesít (Isaios 1.) lásd még erre vonatkozólag Athenaeus: *Dipnosophistae* VIII. 342 c, X. 451 e.

⁶⁸ Felhívta erre a figyelmet Dionysios: *πεποιημένην εἰς σεμνότητα πομπικὴν καὶ ποικίλην* (és Lysias stílusával összehasonlítva) *εὐπρεπεστέραν καὶ περιεργότεραν* 538, 542. A mintapéldák gyakorlati fontosságát Hermagoras is méltányolta, sőt az indirekt hagyomány szerint didaktikai szempontok alapján elméletileg is rendszerbe foglalta a kivitel módoszatait. (V. ö. Cic. *De or.* ed. K. W. Piderit. Einl.; továbbá Hermogenes *Rhet. Graeci*. II. 9—18. ed. Spengl.) A gondolat tovább élt Rómában is a szofisztika második virágzásakor. (V. ö. Sen. *Controv.*); az irodalmi hatótényezők részletes ismertetését adja Blass: *Die griech. Beredsamkeiten* 104—148.